

Україна в науковій діяльності Василя Городцова

До 150-річчя від дня народження

Іван Черняков

У минулому році виповнилося 150 років від дня народження видатного російського і радянського археолога Василя Олексійовича Городцова, курганна періодизація якого археологічних пам'яток Східної Європи є основою в археологічній науці й дотепер. Василь Городцов вважається не дарма одним з основоположників російської археологічної науки [1], але найбільш яскраві його наукові дослідження пов'язані з розкопками на території України.

В. О. Городцов народився 11 березня 1860 р. в с. Дубровичі Рязанської губернії в сім'ї дяка сільської церкви. Батько мріяв про церковну кар'єру для свого сина і після закінчення ним приходської школи відправив вчитись до Рязанської семінарії. Але Василя не вабила духовна діяльність: він покидає семінарію та вступає на військову службу рядовим до Астраханського полку. Здібного рядового вже у 1880 р. направляють на навчання до Московського піхотного училища, яке він успішно закінчує і в чині прапорщика відправляється служити в 11-й Фанагорійський полк ім. О. В. Суворова. Спочатку він командує мисливською, а потім — саперною командою.

Військова діяльність також не задовольнила В. О. Городцова, під час саперних робіт він захоплюється археологічними пам'ятками на території Рязанщини.

Фото В. О. Городцова, зроблене на XI Археологічному з'їзді 1899 р. у Києві.

Втім, для занять археологією йому бракувало знань, і він активно зайнявся самоосвітою, вишукуючи різні книжки з археології та історії. Про це свідчать його щоденники, які він вів до останніх днів свого життя. Майбутній вчений прочитав не тільки сотні книг та статей, але й ознайомився з колекціями багатьох музеїв, чиї експонати він старанно замальовував. До кола його інтересів потрапляють не тільки археологія, але й палеонтологія, геологія, етнографія, музейна справа. Василь Олексійович починає активні дослідження археологічних пам'яток. Окрім Рязанської, він працює також у Московській, Тульській губерніях. Свої знахідки він пере-

давав до Московського історичного музею [2]. У 1892 р. його полк переводять до Ярославської губернії, і він поринає у дослідження археології цього краю, стає відомим науковцем. Згодом його обирають спочатку секретарем, а пізніше — правителем Ярославської архівної комісії. Він постійно робить доповіді на зібраннях Археологічної комісії, яка починає виділяти кошти для археологічних досліджень Городцова.

Вирішальною подією у науковій діяльності В. О. Городцова став XI Археологічний з'їзд, що проходив у Києві в 1899 р. [3]. На нього справили велике враження триумфальна доповідь на з'їзді Вікентія Хвойки, відкриття музею в Києві, археологічна виставка, знайомство з археологічними пам'ятками Києва та його околиць [4]. А найголовнішим висновком, який зробив для себе Городцов, було те, що головні та й найяскравіші пам'ятки археології знаходяться на території України. Між В. О. Городцовим та В. В. Хвойкою після знайомства на з'їзді розпочинається активне листування, яке продовжилось до кінця життя В. Хвойки (1914 р.) На XI Археологічному з'їзді 1899 р. у Києві В. Городцов сфотографований у військовій формі. Саме після цього з'їзду вчений змінює район своїх археологічних досліджень і в 1901–1903 рр. провадить розкопки курганів у Харківській губернії. Діяльність В. Хвойки щодо відкриття архе-

ологічних культур стала для Городцова певним поштовхом і у періодизації курганних поховань в Бахмутському та Ізюмському повітах Харківської губернії, виділенні ямної, катакомбної та зрубної курганних культур [5].

Наукові успіхи В. О. Городцова були оцінені, і в 1903 р. його запрошують до Російського історичного музею у Москві, де він працював до 1929 р. Спочатку на посаді молодшого, потім старшого хранителя, а з 1906 р. — завідуючого відділом археології музею. В музеї виявились неабиякі здібності В. Городцова до наукової обробки археологічних експонатів, їх систематизації, зберігання у фондах, створення музейної облікової документації, каталогів, системи музейного зберігання експонатів та музейних експозицій, проведення екскурсійної роботи.

Музейна діяльність вченого не обмежувалася лише Історичним музеєм у Москві [6]. Він допоміг багатьом музеям Росії у створенні наукових експозицій, у тому числі і на території України. Зокрема, збереглися архівні матеріали щодо фактів його допомоги Полтавському музею, він обстежував археологічні відділи Херсонського, Ялтинського, Феодосійського, Керченського, Херсонського музеїв. Корисною виявилася його участь в організації та створенні після революції Всеросійської колегії у справах музеїв та охороні пам'яток мистецтва і старовини при Народному комісаріаті освіти. Є відомості і про участь Городцова в організації I-ої Всеукраїнської конференції, присвяченої 100-річчю Одеського археологічного музею у 1925 р., його участі у 1926 р. в конференції археологів в Керчі з приводу 100-річчя музею та конференції 1927 р. — до 100-річчя археологічних розкопок Херсонесу. У 1928 р. його було обрано членом комісії з організації I-го Всеросійського музейного з'їзду.

Не менш важливою була і педагогічна діяльність В. О. Городцова [7]. Як відомо, він не одержав вищої освіти, а тому не міг формально займатись педагогічною діяльністю. І тим не менш, він викладав у 1907–1915 рр. у Московському археологічному інституті, створеному О. І.

Успенським у 1907 р., а також у 1915–1918 рр. у Народному університеті ім. А. Л. Шанявського, заснованому у 1908 р. Треба зазначити, що в до-революційні часи окремий Археологічний інститут, заснований ще у 1878 р., існував і в Петербурзі, де навчалися фахівці з архівної справи, а з археології навчання розпочалися тільки з 1899 р. У Московському Археологічному інституті В. Городцов читав лекції з побутової та первісної археології. Після революції, у 1922 р., він стає викладачем археології I-го Московського державного університету. За видатні досягнення в галузі археології Академія наук СРСР присудила В. О. Городцову без захисту дисертації вчений ступінь доктора археології. Вчений ступінь саме “доктора археології”, а не “доктора історичних наук”, можливо, взагалі — єдиний випадок у радянській науці. У 1929 р. вчений удостоївся звання Заслуженого діяча науки.

Незважаючи на величезні заслуги В. О. Городцова на ниві розробки теоретичної археології, дослідженні археологічних пам'яток різних епох — від палеоліту до середньовіччя, успіхів в охороні пам'яток історії, археології, культури, розвитку музейної справи, педагогічній роботі, головною і найбільш відомою спадщиною вченого залишається його праця з періодизації курганних поховань та виділенні курганних культур (ямна, катакомбна, зрубна), здійснена, головним, чином, на пам'ятках України. Без посилання на ці роботи Городцова вже понад 100 років не обходиться жодна солідна наукова праця.

Він зробив свою курганну періодизацію в той час, коли ще було досить мало археологічних джерел. До кола його інтересів потрапив Одеський курган, розкопаний А. В. Добровольським [8]. У ньому він — окрім ямних, катакомбних та зрубних поховань — виділив і четвертий тип поховань: у кам'яних скриньках.

За минуле століття фонд курганних археологічних джерел збільшився у тисячі разів. Трьохчленна курганна схема періодизації поховань і культур В. О. Городцова за цей час зазнала значних

змін, особливо на території України. Так, в курганній періодизації з'явилися усатівські, кеміобінські, середньодніпровські, буджацькі, комарівські, багатоваликові, сабатинівські, білозерські та інші групи поховань.

В. Городцова, окрім переліченого, належить створення загальної періодизації епохи бронзи Східної Європи, яка, в основному, побудована на систематизації археологічних пам'яток з території України. У 1915 р. він виділив середньодніпровську культуру (9). У дослідницькій роботі вченого Одеський курган займає особливе місце. Його перепублікація була останньою значною працею вченого з курганної тематики. На стратиграфію Одеського кургану звертав особливу увагу пізніше і такий видатний англійський археолог, як Гордон Вир Чайлд [10].

Важливими дослідженнями В. О. Городцова на території України були розкопки Більського городища скіфського часу на Полтавщині та палеолітичної печери Киїк-Коба в Криму. Окремим для нас і для Городцова було питання про ідентифікацію старожитностей відомого за ім'ям народу Північного Причорномор'я — киммерійців. Свої погляди на киммерійську проблему він виклав у спеціальній статті "К вопросу о киммерийской культуре", опублікованій у розділі секції археології Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук в 1928 р. [11]. Він відніс до киммерійських старожитностей типи бронзових знарядь доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, які зараз археологами відносяться до сабатинівської культури, що не була відомою за життя В. Городцова.

Василь Олексійович Городцов прожив довге життя, наповнене відкриттями в археології і повсякденній праці на ниві археології, музеєзнавства та викладацької діяльності. Секрет його наукового успіху криється у надзвичайній захопленості улюбленою справою, працездатності, постійній систематичній праці. Він, як особистість, був талановитим у всьому, бо складав вірші й добре малював. В його архіві збереглося багато малюнків та картин. Він навіть став почесним членом Російської академії мистецтв. Багатьом добре відома велика картина В. Городцова "Полювання на мамонта", написана маслом для експозиції Рязанського краєзнавчого музею у 1932 р.

Талант талантом, але й доля була схильною до нього. Його наукові дослідження були визнані ще за життя. До революції він отримав такі нагороди, як орден Анни II та III ступенів, орден Станіслава III та IV ступенів, орден Володимира IV ступеня. За радянських часів у 1930-х роках його оминули репресії, у 1938 р. він вступив до Комуністичної партії, а в 1944 р. за визначні досягнення в науковій і суспільній діяльності, у вихо-

ванні кадрів наукових та музейних працівників, викладачів учбових закладів був нагороджений орденом Леніна. В радянський період широко відзначались його ювілеї (до 40-річчя у 1928 р. і 50-річчя наукової діяльності у 1938 р., до 80-річчя з дня народження у 1940 р.).

У Городцова залишилось багато учнів, серед яких видатні радянські археологи: А. В. Арциховський, А. Я. Брюсов, Б. Н. Граков, Д. А. Крайнов, С. В. Кисельов, О. О. Кравцова-Гракова, Є. І. Крупнов, Н. В. Пятишева, Б. О. Рібаков, А. П. Смирнов та інші. В його архіві залишились листи від багатьох кореспондентів, у тому числі і з України. Серед них — М. Ф. Біляшевський, В. І. Гошкевич, А. В. Добровольський, П. П. Єфименко, П. П. Курінний, М. Є. Макаренко, Н. Д. Полонська-Василенко, С. А. Семенов-Зусер, О. І. Тереножкін, В. М. Щербаківський та інші [12].

Він помер 3 лютого 1945 р., не доживши лише місяця до свого 85-річчя.

1. *Крупнов Е. И.* О жизни и научной деятельности В. А. Городцова. — СА. — 1956. — Т. 25. — С. 5–12.
2. *Студзицкая С. В.* Государственный Исторический музей и В. А. Городцов // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 5–13.
3. *Черняков И. Т.* Одинадцатый археологический зъезд у Києві: біля витоків Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). — К., 1999. — С. 76–77.
4. *Черняков И. Т.* Вікентій Хвойка (1850–1914). — К., 2006. — С. 134–138.
5. *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. — Труды XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 174–225; *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Харьковской губернии в 1903 г. // Труды XIII АС. — 1907. — Т. 1. — С. 211–285.
6. *Белозерова И. В.* Музейная деятельность В. А. Городцова. // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 14–26.
7. *Стрижова И. Б.* Педагогическая деятельность В. А. Городцова. // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 27–32.
8. *Добровольский А. В.* Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка. — ЗООИД. — Т. 32. — С. 134–142; *Городцов В. А.* Классификация погребений Одесского кургана // Отчет исторического музея в Москве за 1915 год. — М., 1917. — С. 117–142.
9. *Городцов В. А.* Культуры бронзовой эпохи в Средней России // Отчет исторического музея за 1914 г. — М., 1915. — С. 19–38; *Городцов В. А.* Бронзовый век на территории СССР. — БСЭ. — 1-е изд. — М., 1928. — Т. 8. — С. 23–32.
10. *Клейн Л. С.* Чайлд и советская археология // Феномен советской археологии. — Спб., 1993. — С. 113; Романюк В., Черняков И. Что было на месте Одессы? — К., 2008. — С. 175.
11. *Городцов В. А.* К вопросу о киммерийской культуре // Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1928. — Т. 2. — С. 46–60.
12. *Каталог коллекций В. А. Городцова* // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 33–62; Самсонова О. И. Сокращенный вариант описи архива В. А. Городцова // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 63–73.